

ВИВЧЕННЯ ІДІОСТИЛЮ ЛУЦІЯ АННЕЯ СЕНЕКИ МОЛОДШОГО НА МАТЕРІАЛІ ФІЛОЛОГІЧНИХ ТА ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ

Яранцева Ольга Іванівна,

ст. викл.

Національна академія внутрішніх справ

У статті розглядається вивчення відмінностей ідіостилю Луція Аннея Сенеки Молодшого (бл. 5 р. до н. е. – 65 р. н. е.), видатного літератора, філософа-стоїка, оратора та державного діяча, українськими й російськими науковцями-класиками. Підсумовується, що дослідження, незважаючи на їхню ґрунтовність, обмежувалися загальнофілологічною проблематикою, а сучасна антропоцентрична парадигма в мовознавстві диктує необхідність вивчення вербалізації ключових концептів Сенеки (FATUM, FORTUNA) на матеріалі його ідіостилю.

Ключові слова: Сенека Молодший, стоїк, ідіостиль, "новий стиль", діатриба, діалоги, трактати, листи до Луцілія, ремінісценція, метафора, антитеза, афористичність.

Луцій Анней Сенека Молодший, один із найвидатніших представників пізнього римського стоїцизму, залишив дуже помітний слід як в літературі та філософії, так і в світосприйнятті людства. Літературні праці Сенеки, серед яких найпопулярнішими є "Моральні листи до Луцілія" ("Epistulae morales ad Lucilium"), досі любі прихильникам античної літератури, а окремі фрази з них давно перетворилися на афоризми; власне, такими вони були від початку – адже афористичність властива самому стилю їх автора. Тож, *актуальність* нашої розвідки визначається новим прочитанням творів Сенеки, що подають глибокі роздуми філософа про життя і смерть, про гідність і стійкість духу, про ставлення до матеріальних благ і здобуття мудрості, які дивують своєю сучасністю.

Мета даної роботи – вивчення індивідуального стилю (ідіостилю) Сенеки в наукових працях українських і російських філологів-класиків. На стадії пошуку матеріалів стало ясно, що слід залучити й роботи філософів-антикознавців, фахівців із риторики й етики, оскільки класична філологія і ці галузі наукової діяльності часто мають один і той самий предмет дослідження.

Об'єктом нашої роботи є літературна спадщина Сенеки: послання, трактати-діалоги та "Моральні листи до Луцілія", – досліджувана на теренах України і Росії впродовж останнього століття. Як **предмет** дослідження ми розглядаємо відмінності ідіостилю Луція Аннея Сенеки Молодшого, відображені в наукових роботах, приводом для написання яких так чи інакше стала творчість письменника і філософа.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що українські і, меншою мірою, російські науковці, шануючи Сенеку як мислителя, проповідника стоїчної мудрості або критикуючи філософа за не надто наполегливе наслідування власного вчення в реальному житті, досі, як видається, приділяли не так багато уваги аналізу літературного стилю. Останнє – спостереження авторського стилю Сенеки – ми й спробуємо відобразити в цій статті.

Передусім варто назвати імена українських науковців, що цікавилися творчістю Луція Аннея Сенеки як представника пізнього римського стоїцизму, відтак, не могли оминати увагою літературний стиль письменника: А.О. Содомора, блискучий

перекладач "Моральних листів до Луцілія" [Содомора 1999, 34–35, 429, 574–588], В. В. Зварич, автор вступної статті до збірки п'єс Плавта, Теренція та Сенеки, перекладених українською Ю. Мушаком, у якій творчість Сенеки представлено трагедією "Федра" [Зварич 2008, 7–20]; І. П. Мегела у монографії, присвяченій історії римської літератури [Мегела 2009, 234–241]; Л. І. Мацько та О. М. Мацько, автори навчального посібника з риторики [Мацько Л. 2006, 54].

А. О. Содомора супроводжує переклад листів до Луцілія ретельно дібраними примітками, які, серед іншого, дозволяють уявити особливості літературного стилю Сенеки, зокрема, уживання римським філософом таких прийомів, як антитеза, контраст, ремінісценція. Так, у примітці 2 до листа XLIX читаємо: "Сенека снує свої міркування, орієнтуючись, мабуть, на водяний годинник: перехід, або прохід (transitus) – це та горловинка, крізь яку крапля по краплі, начебто неквапливо (lenis), протискається вода (малий відтинок часу – оманливе теперішнє), щоб потрапити у збірник – нижню ампулу (минувшість, яку можемо окинути зором усю нараз, оцінивши стрімливість часу). Для увиразнення цієї думки в оригіналі застосовано антитезу: praecipitis fugae – transitus lenis – "стрімливої втечі повільний перехід" [Содомора 1999, 574]. А. О. Содомора звертає увагу на характерне для Сенеки вживання деяких дієслів; наприклад, у примітці 1 до листа L: "В оригіналі – "формувати" (formare) – найчастіше вживане в Сенеки дієслово, що стосується морального вдосконалення людини. Важливо пам'ятати, що латинське forma включає в собі й поняття краси: formosus – гарний, прекрасний". У примітці 2 до того ж листа бачимо посилення на метафору: "... пороки – бур'ян, який треба викорінювати, випалювати" [Содомора 1999, 575]. У примітці 3 до листа LVII А. О. Содомора коментує вживання Сенекою прийому контрасту: "У цьому... спостереженні – натяк на контраст (темрява – світло), яким часто послуговувались античні поети. Найяскравіший приклад – у Горация (Оди, II, 13, 27): золотосяйний, лункий плектр, що ним Алкей б'є у струни своєї ліри, – на тлі мовчазної темряви підземного світу" [Содомора 1999, 575]. Примітка 7 до листа LVIII ще раз відображає метафоричність стилю Сенеки на прикладі іменника *камінь*, який "через свою щільність" є символом бездушності [Содомора 1999, 587]. А. О. Содомора коментує ремінісценції, що зустрічаються в Сенеки: наприклад, у примітці 1 до листа XCVII ідеться про ремінісценцію "знаменитої фрази Цицерона з його виступу в сенаті проти Катіліни (I, 1): *O tempora! O mores!* – О часи! О звичаї!" [Содомора 1999, 588]. У самому листі XCVII читаємо: "Erras, mi Lucili, si existimas nostri saeculi esse vitium luxuriam et neglegentiam boni moris et alia quae obiecit suis quisque temporibus: hominum sunt ista, non temporum." [L. Annaei Senecae Epistolarum moralium ad Lucilium Liber sextus decimus] – "Ти помиляєшся, мій Луцілію, якщо думаєш, що то хіба тільки нашого віку – схильність до розкоші, зневага добрих звичаїв та усе інше, чим кожен дорікає часам, у яких живе" [Содомора 1999, 429]. Навряд чи після прочитання цього уривку є місце сумнівам щодо випадковості асоціації зі знаменитим вигуком Цицерона. Це очевидна ремінісценція.

Примітки А. О. Содомори, які супроводжують текст листів до Луцілія, справляють враження розвідок у мініатюрі – так детально вони окреслюють картини рим-

ського життя, світогляд Сенеки-людини, прагнення Сенеки-філософа ділитися здобутою роками мудрістю з молодшим другом, відмінності стилю Сенеки-літератора.

Між іншим, А. О. Содомора, зазначаючи не надто велике шанування Сенеки в Україні, зокрема, у ХІХ ст., саме через віддалення його творів від класичного стилю Цицерона, тим не менш згадує переклади деяких листів до Луцілія, зроблені Іларіоном Огоновським, який спробував "донести до українського читача нетрадиційну, багату асоціаціями і ремінісценціями прозу Сенеки" [Содомора 1999, 34–35].

До аналізу ідіостилу Сенеки Молодшого звертається І. П. Мегела в монографії (швидше – класичний курс лекцій) "Історія римської літератури" [Мегела 2009, 320 с.]. У розділі 24, де висвітлюється поняття "срібного віку", дослідник характеризує літературний стиль Сенеки як "«новий» риторико-декламаційний стиль, прихильники якого пишалися «веселою красою» мови, що виливалася в дотепні короткі сентенції і силу-силенну метафор". Далі І. П. Мегела зазначає: "Творцем нового стилю, який прийшов на зміну «старовинному» стилю [гадаємо, в першу чергу мається на увазі класичний стиль Цицерона – О. Я.], став Сенека Молодший" [Мегела 2009, 234]. Загалом стиль Сенеки описано як такий, що має "дидактичний, виховний характер. Короткі, висловлені образною мовою сентенції, які легко запам'ятовуються, метафори, антитези, парадокси та перебільшення складають особливість мови філософських творів Сенеки... вони... імітують за своєю побудовою діатрибу... Тон діатриби, проповіді-суперечки, визначає і синтаксичні особливості "нового стилю" Сенеки: він пише коротким фразами, постійно задаючи питання та перебиваючи самого себе... "Так що ж тоді?" [Мегела 2009, 237].

У роботі І. П. Мегели відстежуються також джерела ідіостилу Сенеки Молодшого. Приміром, пишучи про сентенцію, так властиву Сенеці, дослідник зазначає: "Сентенції – не винахід Сенеки. Ними багаті трагедії Евріпіда, комедії Менандра, у грецькій трагедії існувала форма віршоміфії – обміну короткими... репліками. Але у Сенеки віршоміфія – це... суперечка не про те, як вчинити, а про те, як слід вчиняти, так чи інакше виходячи з точки зору моралі" [Мегела 2009, 241].

І. П. Мегела пропонує називати філософські твори Сенеки, написані у формі діалогу, трактатами-діалогами. Це видається дуже слушним, оскільки інакше, з метою визначення жанру цих прозаїчних творів, необхідно вдаватися до багатослівного опису.

Як відомо, Сенека Молодший на початку своєї державної кар'єри служив квестором, тому мав виступати з промовами і був успішним у цій діяльності. Через одну з таких промов Сенека навіть викликав заздрість імператора Калігули і був висланий з Риму. Хоча самі промови не збереглися, ораторські прийоми Сенеки залишили помітний слід не тільки в риториці, а й в історії літератури. Так, у навчальному посібнику з риторики Л. І. Мацько і О. М. Мацько, розмірковуючи про так зване нове красномовство (*elocutio nova*) періоду ранньої імперії, посилаються на Сенеку як на засновника діатриби. У характеристиці цієї форми викладу до Л. І. Мацько і О. М. Мацько наближається І. П. Мегела [Мегела 2009, 237]. У "Риториці" ж читаємо: "Це проповідь-суперечка, в якій проблема розглядається одночасно з різних боків, тому текст має не лінійну композицію, аргументація трима-

ється не на послідовності зв'язків, а на суміжності, сурядності окремих, коротких «набігів» думки" [Мацько Л. І., Мацько О. М. 2006, 54].

Ідіостиль Луція Аннея Сенеки Молодшого вивчали і російські науковці: М. Є. Грабарь-Пассек [Грабарь-Пассек 1962, 63–83], М. Л. Гаспаров [Гаспаров 1983, 473–475], С. О. Ошеров [Ошеров 1986, 5–29], О. Ф. Лосев [Лосев 1995 364–385], Г. А. Сонкина [Сонкина 1986, с. 379–406], І. М. Тронський [Тронский 1988, 407–418], Т. Ю. Бородай [Бородай 2001, 5–11]. Хоча нас цікавлять насамперед роботи філологів, але почати хотілося б із біографічного нарису-апології "Сенека, его жизнь и философская деятельность" П. Н. Краснова [Краснов 1995, с. 203–266], випускника фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, письменника. Негуманітарна освіта автора немов би свідчить про те, наскільки помітним був та й залишається таким інтерес до античної мудрості, утіленої у творах Сенеки Молодшого, не лише серед гуманітаріїв. Нарис уперше опубліковано 1895 р. у Санкт-Петербурзькому видавництві "Биографическая библиотека Флорентия Павленкова". У життєписі Сенеки П. Краснов знаходить місце і для характеристики літературного стилю філософа: "Форма його філософських творів ясністю викладу становить приємний контраст з дріб'язковою причепливістю та грою слів грецьких письменників і туманним викладом німецьких філософів... Квінтіліан повідомляє, що його спосіб писати так подобався римській молоді, що вона не хотіла читати інших письменників. Сам Тацит частково наслідує його стиль" [Переклад з російської тут і далі наш – О. Я.] [Краснов 1995, 264].

Г. А. Сонкіна в розділі XVI частини II підручника "Античная литература" за редакцією А. А. Тахо-Годі зазначає: "Усі філософські твори Сенеки мають дидактичний, виховний характер. Короткі сентенції, які легко запам'ятовуються, висловлені образною мовою; антитези, парадокси, перебільшення становлять відмінність мови філософських творів Сенеки, написаних у дусі підвищено-риторичного, так званого «нового стилю», властивого Сенеці" [Сонкина 1986, 384].

Слушно буде згадати тут про еталонний підручник з античної літератури за редакцією А. А. Тахо-Годі, наявний і в перекладі українською В. Г. Петика та І. А. Черненко. Це, безумовно, свідчить про поважливе (і загальнообов'язкове) ставлення в часи СРСР до роботи російських колег, з одного боку, та прагнення до вивчення античної літератури на теренах України рідною мовою, з іншого боку [Антична література, 1976].

Часто-густо дидактичний характер творів Сенеки пояснюють обізнаністю філософа в риториці. С. О. Ошеров, найвідоміший перекладач російською листів до Луцилія, у вступній статті "Сенека: філософ, прозаїк, поет" зазначав: "Сенека сам розбирає питання про те, яким слід бути навчання філософа. На його думку, воно має бути доступним, таким, щоб легко запам'ятовувалося, а головне – таким, щоб «вражало душу»... Античність вже володіла багатим запасом такого впливу. Його накопичила риторика... він [Сенека – О. Я.] віддає перевагу... контрасту і зміні тону... Ефектні антитези підкреслюють протиприродність світу... А швидкий перехід від живого прикладу до патетичної декламації... від іронії до обурення, від розповіді до повчання... впливає на почуття, чого й шукав Сенека" [Ошеров 1986, 16].

С. О. Ошеров акцентує увагу також на композиції листів: "... за композиційним ладом «Листи» Сенеки більш невимушені, ніж інші його твори. Подібно до справжніх листів, вони розімкнені у життя" [Ошеров 1986, 17]. Досліджуючи літературний стиль Сенеки, С. О. Ошеров помічає, так би мовити, фрагментарність листів до Луцілія, відсутність загальної теми, яка об'єднувала б кожен лист; натомість Сенека ділиться з молодшим другом усім, що його хвилює, легко переходячи від одного предмету до іншого. Саме така "дрібність" листів "сприяє життєвій достеменності і дружній довірливості висловлювання. До того ж, і кожна окрема істина набуває більшої ваги, ніж вона мала б у логічному ланцюгу, і увага читача залишається у постійному напруженні" [Ошеров 1986, 17].

Щодо "розімкненості в життя", близьку оцінку творчості Сенеки знаходимо у вступній статті О. Ф. Лосєва до збірки праць пізніх римських стоїків Сенеки, Марка Аврелія, Епіктета: "Таким чином, Сенека, бажаючи обґрунтувати художню структуру, як вона з'явилася з інтимної глибини свідомості, постулює її смислову реальність не тільки в абстрагованому вигляді, але й в усій її споглядальній конкретності" [Лосєв 1995, 373].

Серед підручників та навчальних посібників з історії античної літератури своєю фундаментальністю вирізняється двотомне видання "История римской литературы" за редакцією С. І. Соболевського, М. Є. Грабар-Пассек, Ф. О. Петровського. IV глава в II томі, автором якої є М. Є. Грабар-Пассек, присвячена Луцію Аннею Сенеці Молодшому. У частині 5 – "Літературні прийоми Сенеки" – читаємо: "Важко уявити собі більш вражаючу протилежність, ніж мова Цицерона і Сенеки, ніж плавні, музичні, художньо округлені... періоди Цицерона з їх витонченими клаузулами, що повторюються... і уривчаста проза Сенеки, нібито розрубана на якомога коротші відрізки, що складаються часто-густо з одного слова". М. Є. Грабар-Пассек не відмовляє Сенеці у виразності його творів, лише зазначає, наскільки помітно відрізняється його стиль від класичного стилю Цицерона. На часте вживання Цицероном синонімів Сенека, мова якого є не менш багатого, відповідає наполегливим повторенням одного й того самого слова або виразу, "користуючись фігурою анафори і епіфори, наче бажаючи вбити його назавжди у пам'ять читача... Метафорами та порівняннями він користується відносно рідко і... не для прикрашення мови..., а для підкреслення та закріплення думки".

Цікаво, що Сенека, будучи блискучим оратором і письменником, "мало говорить... про прийоми ораторського мистецтва і про письменницьку діяльність. З множини його творів цьому присвячені повністю лише два листи до Луцілія (100 і 114)" [Грабарь-Пассек 1962, 81].

Крім цього, М. Є. Грабар-Пассек звертає увагу на часте звертання Сенеки до історичних прикладів, посилаючись на трактати "Про гнів", "Про благодіяння", також послання до Гельвії, матері філософа. Цей прийом, на думку дослідниці, є найулюбленішим у Сенеки [Грабарь-Пассек 1962, 82].

Під час розгляду робіт, які стосуються ідіостилу Луція Аннея Сенеки Молодшого, неодмінно слід звернутися до класичного підручника І. М. Тронського (справжнє прізвище – Троцький) "Історія античної літератури", що витримав кілька переви-

дань, був перекладений і українською мовою 1959 р. [Тронский, 1988, 407–418]. Подібно до багатьох інших дослідників, І. М. Тронський, порівнюючи "новий стиль" із класичним стилем Цицерона, зазначає його "пристрасність", "стрімливість", "поривність". "Довгі промови Цицерона тепер [з виникненням «нового стилю» – О. Я.] видавалися млявими та нудними" [Тронский 1988, 407]. "Найкращим майстром" "нового стилю" І. М. Тронський справедливо вважає Сенеку Молодшого [Тронский 1988, 408]. "Подібно до більшості своїх сучасників, Сенека любить яскраві фарби, і краще за все у нього виходять картини вад, сильних афектів, патологічних станів. У його коротких загострених фразах, сповнених образних протиставлень «новий» стиль зазнав найбільш закінченого вираження, і на цьому стилістичному мистецтві була заснована величезна літературна популярність Сенеки" [Тронский 1988, 411].

От ще одна характеристика "нового стилю", запропонована М. Л. Гаспаровим у статті "Період панування «нового стилю»": "Так із вільного словника і нестроного синтаксису складається та мова, яку прийнято називати «срібною латиною», а з логіки коротких ударів і емоційного ефекту – той стиль, який у Римі називали «новим красномовством»" [Гаспаров 1983, 474].

Т. Ю. Бородай у передмові до збірки філософських трактатів Сенеки серед іншого згадує відмінності стилю автора: "Тематика етичних трактатів Сенеки – типова тематика діатриб: цнота..., безпристрасність..., мудрість..., самодостатність..., смерть і самогубство..., бідність..., вигнання..., страждання... Так само типові й стилістичні прийоми: умовний діалог з анонімним або умовним співрозмовником, цитати з поетів і – особливо численні у Сенеки – історичні приклади та ілюстрації" [Бородай 2001, 7].

Отже, здійснивши розвідку щодо аналізу індивідуального стилю Сенеки Молодшого українськими та російськими дослідниками, ми виявили, що й досі не існує жодної монографії українською чи російською мовами, яку було б повністю присвячено вивченню цього питання, що становить істотну лакуну вітчизняної класичної філології. Однак ідіостиль Сенеки не раз привертав увагу філологів-класиків і філософів не лише як самодостатнє явище, але й тому, що під його впливом опинилося чимало авторів так званого Срібного віку римської літератури і письменників пізніших періодів. Афористичність творів Сенеки, його короткі фрази, чітко, без зайвих словесних прикрас сформульовані думки, його постійна, але ненав'язлива увага до співрозмовника, уявного чи реального, викликає симпатію і бажання "прислухатися" до автора, зрозуміти його життєву позицію, спробувати відповісти на його питання – адже за два тисячоліття не так багато змінилося в нашому внутрішньому світі. Питання, поставлені Сенекою, філософом-стоїком і людиною великої душі, і досі потребують відповідей.

Цією роботою розпочинаємо дослідження листів до Луцилія та філософських трактатів-діалогів Луція Аннея Сенеки Молодшого з погляду вербалізації в них деяких важливих у межах класичної філології і загалом сучасної філологічної науки концептів, чому приділимо детальнішу увагу в наступних публікаціях. Саме в цьому – **перспективність** наших студій.

В статье рассматриваются особенности идиостиля Луция Аннея Сенеки Младшего (ок. 5 г. до н. э. – 65 г. н. э.), выдающегося литератора, философа-стоика, оратора и государственного деятеля. Исследование проведено на материале научных трудов украинских и российских филологов и философов. Делается вывод, что исследования, несмотря на их основательность, ограничивались общей филологической проблематикой, а современная антропоцентрическая парадигма в языкознании диктует необходимость изучения вербализации ключевых концептов Сенеки (FATUM, FORTUNA) на материале его идиостиля.

Ключевые слова: Сенека Младший, стоик, идиостиль, "новый стиль", диатриба, диалоги, трактаты, письма к Луцилию, реминисценция, метафора, антитеза, афористичность.

The article observes the distinctive features of Lucius Annaeus Seneca the Younger's idiostyle (ca. 5 BC – 65 A.D.), the outstanding writer, philosopher-stoic, rhetor and statesman. The research is based on the materials of the Ukrainian and Russian philologists' and philosophers' scientific works. It is concluded that the other studies, despite of their thoroughness, were limited to general philological matters, whereas the modern anthropocentric paradigm in linguistics calls for studying verbalization of such Seneca's key concepts as FATUM, FORTUNA on the material of his idiostyle.

Key words: Seneca the Younger, stoic, idiostyle, "new style", diatribe, dialogues, tractates, letters to Lucilius, reminiscence, metaphors, antitheses, aphoristic character

Література:

1. Антична література : підр. / за ред. проф. А. А. Тахо-Годі. – К. : Вища школа. – 1976. – 440 с.
2. *Бородай Т. Ю.* Луций Анней Сенека и его философская проза / Татьяна Юрьевна Бородай // Луций Анней Сенека. Философские трактаты. – 2-е изд. – СПб. : Алетейя, 2001. – 400 с.
3. *Гаспаров М. Л.* Период господства "нового стиля" / Михаил Леонович Гаспаров // История всемирной литературы : в 8 т. Т. I. – М. : Наука. – 1983. – 584 с.
4. *Грабарь-Пассек М. Е.* Сенека Младший / Мария Евгеньевна Грабарь-Пассек // История римской литературы. – М. : Изд-во АН СССР. – 1962. – Т. II. – 484 с.
5. *Зварич В.* Своєрідність поетики римської драми / Василь Захарович Зварич // Римська драма. – К. : Грамота. – 2008. – 256 с.
6. *Краснов П. Н.* Сенека. Его жизнь и философская деятельность : Биографический очерк / Платон Николаевич Краснов // Сократ. Платон. Аристотель. Сенека. – М. : Республика. – 1995. – 267 с.
7. *Лосев А. Ф.* Поздние стоики / Алексей Федорович Лосев // Римские стоики. Сенека, Эпиктет, Аврелий. – М. : Республика, 1995. – 464 с.
8. *Мацько Л. І.* Риторика : навч. посіб. / Любов Іванівна Мацько, Оксана Михайлівна Мацько. – 2-ге вид., стер. – К. : Вища шк., 2006. – 311 с.
9. *Мегела І. П.* Історія римської літератури : монографія / Іван Петрович Мегела. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. – 2009. – 320 с.
10. *Ошеров С. А.* Сенека: философ, прозаик, поэт / Сергей Александрович Ошеров // Сенека. Письма к Луцилию. Трагедии. – М. : Художественная литература. – 1986. – 543 с.
11. *Сенека.* Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека Молодший. – 2-е вид. – К. : Основи, 1999. – 603 с.
12. *L. Annaei Senecae Epistolarum moralium ad Lucilium* [Електронний ресурс] / Lucius Annaeus Seneca Minor // The Latin Library. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/sen/seneca.ep16.shtml>.
13. *Содомора А. О.* Примітки / Андрій Олександрович Содомора // Моральні листи до Люцілія. – К. : Основи, 1999. – 2-ге вид. – 603 с.
14. *Сонкина Г. А.* Послеклассическая лиература. Ранняя римская империя I в. до н. э. – 1-я пол. II в. н. э. / Гитта Абрамовна Сонкина // Античная литература : учеб. для студ. пед. ин-тов / под ред. А. А. Тахо-Годи. – 4-е вид. – М. : Просвещение. – 1986. – 464 с.
15. *Тронский И. М.* История античной литературы : учеб. для ун-тов и пед. ин-тов / Иосиф Моисеевич Тронский. – 5-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1988. – 464 с.